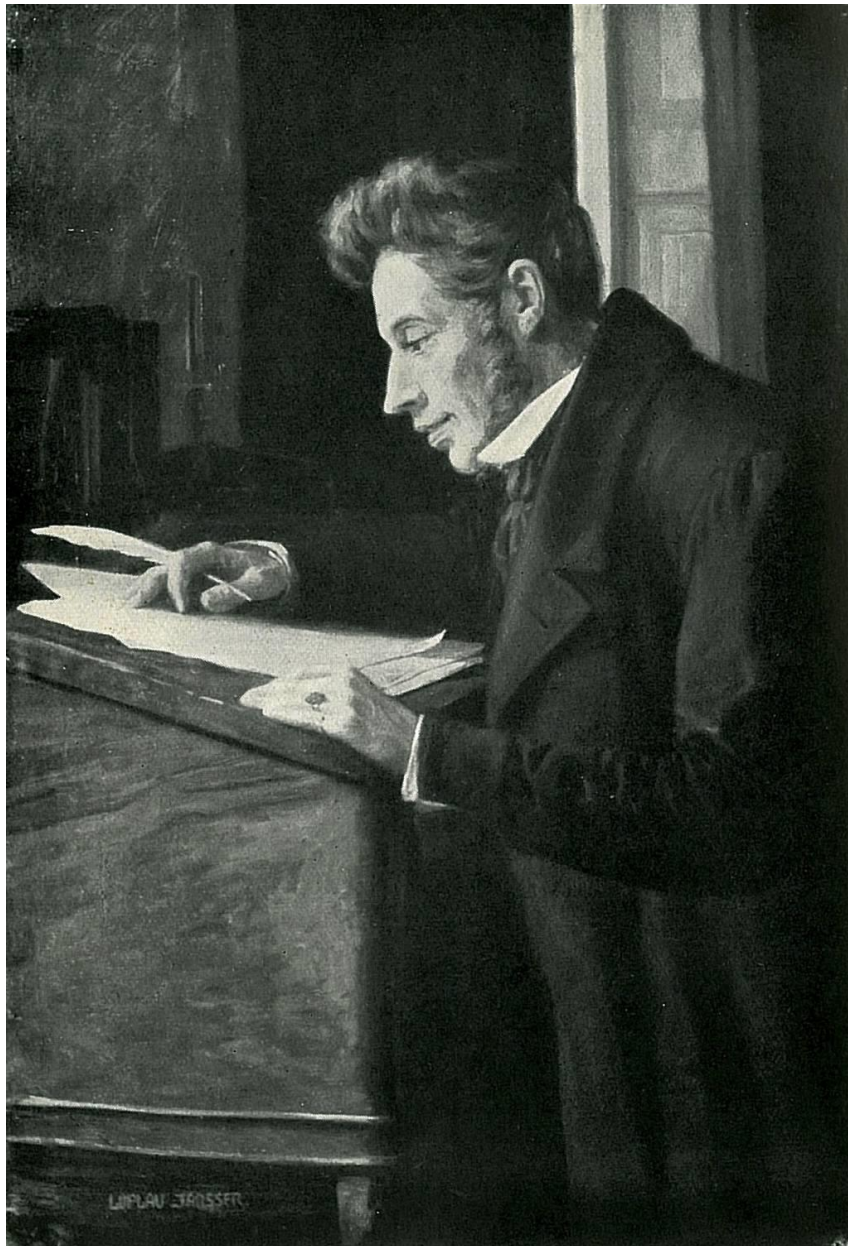

Het religieuze bij Søren Kierkegaard

Leerstoelgroep: Filosofie van Mens en Cultuur
Auteur: R.P. Koster BSc
Begeleider: dr. A.W. Prins
Adviseur: dr. H.A. Krop
Aantal woorden: 9891

Bachelor scriptie Filosofie van Beleid en Management
Hoofdstudie: Business Administration
10 European Credits

Datum voltooiing: 13-08-2015

INHOUD

Voorwoord.....	4
Søren Aabye Kierkegaard	5
Pseudoniemen.....	6
DEEL 1: Vrees en Beven	9
Stemming	9
Lofrede op Abraham	10
Problemata.....	11
Voorlopige ontboezeming.....	11
Het ethische en het religieuze	13
De ridder van het geloof en de tragische held.....	16
De ridder van het geloof en het demonische.....	17
DEEL 2: Drie opbouwende toespraken.....	18
Liefde zal de veelheid van zonden bedekken.....	19
De bekrachtiging in de innerlijke mens	20
Het religieuze in <i>Opbouwende toespraken</i>	21
De relatie tussen de opbouwende en de filosofische werken.....	23
SLOT: Het religieuze bij Søren Kierkegaard.....	24
Bibliografie.....	25

VOORWOORD

Voordat ik u kort de inhoud van deze scriptie zal schetsen zal ik eerst mijn keuze voor Kierkegaard uitleggen. Ik zal dat toelichten aan de hand van een recente gebeurtenis. Een aantal weken geleden nam ik deel aan een evenement waar ik mijzelf mocht presenteren opdat bepaalde bedrijven mij konden evalueren aan de hand van mijn te verwachten toekomstige economische waarde. Om dergelijke activiteiten zonder koffie door te komen heeft men normaliter een dosis ironie nodig, maar deze keer kwam ik iemand tegen die veel interesse had in Kierkegaard. Kierkegaard had hem niet onbewogen gelaten. Hij was in een tijd waarin hij een soort existentiële crisis doormaakte, toevallig op een introductie in het werk van Kierkegaard gestuit. Kierkegaard fascineerde hem, maar na het lezen van een aantal werken besloot hij Kierkegaard toch te laten voor wat het was. Het kwam te dichtbij, de gedachten waren te verstorend. Kierkegaards focus op het individu werd voor hem een gevoel van eenzaamheid, een gevoel van afzondering van de maatschappij. Hij vreesde voor een depressie en heeft Kierkegaard terzijde gelegd om Kierkegaards filosofie later weer op te pakken. Ik wil niets beweren over de eventuele (on-)juistheid van zijn gedachten - het voorbeeld toont vooral aan dat je met een dergelijke gemeenschappelijke interesse blijkbaar bijzonder persoonlijke gesprekken met 'een vreemde' kan voeren - maar op een bepaalde manier vond ik zijn verhaal herkenbaar. Kierkegaard beroert, beweegt en verontrust. Dat deed hij al gedurende zijn eigen leven, zo stond hij bekend als de 'Socrates van Kopenhagen'¹, maar zijn werken doen dat nu nog. Zijn invloed vinden we bijvoorbeeld in Heidegger's *Sein und Zeit* (1927), Sartre's *l'Être et le néant* (1943) en in het werk van existentiële denkers, zoals Karl Jaspers en Gabriel Marcel. En wellicht is zijn boodschap nu wel onprettiger dan ooit. Wij leven in een tijd waarin wij geneigd zijn alles uit te drukken in kosten en baten, zoals bijvoorbeeld verkeersveiligheid², en daarom lijkt de filosofie van Kierkegaard mij nog steeds relevant.

Mijn eerste academische kennismaking met Kierkegaard was in een college aan de Erasmus Universiteit. Ik vind het lastig om mijn vinger achter het waarom te krijgen, maar Kierkegaard sprak me erg aan. Ik ben vertwijfeld, en ik zou, in gedachten verzonken, willen dat ik mijn systematische kennis kon inruilen voor een waarheid waarvoor ik leven wil.

Mijn eerste indruk van Kierkegaard was een gevoel van herkenning, een gevoel dat ik gevonden had wat ik wilde vinden toen ik begon met de studie wijsbegeerte. Ongetwijfeld zal ook mijn achtergrond hier een rol spelen. Ik kom een uit een protestante familie en net als mijn opa is mijn vader predikant. Het christelijke geloof maakt onmiskenbaar deel uit van mijn leven; dat juist het (christelijk) religieuze terugkomt bij Kierkegaard maakt hem voor mij extra belangwekkend.

---

¹ Witzoreck, K. (2007). EERSTE KIERKEGAARDLEZING. Beschikbaar: [http://www.sorenkierkegaard.nl/artikelen/Nederlands/42.%20Witzoreck Kierkegaard eerste lezing.pdf](http://www.sorenkierkegaard.nl/artikelen/Nederlands/42.%20Witzoreck%20Kierkegaard%20eerste%20lezing.pdf).

Laatst bekeken: 30-06-2015.

² Zo is de immateriële schade van een verkeersdode in Nederland 2.000.000 euro bij het prijsniveau van 2014. Wijnen, W. (2014). Kosten van verkeersongevallen in internationaal perspectief. *Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Verkeersveiligheid SWOV*.

Deze scriptie zal ook inhoudelijk gaan over de terugkeer van religie in het dagelijks leven. Daartoe zal de relatie tussen Kierkegaards pseudonieme geschriften en zijn religieuze geschriften expliciet worden gemaakt en breek ik met de veelal verkondigde stelling dat Kierkegaards filosofische geschriften los staan van zijn religieuze werk. Om de aard van genoemde verbinding duidelijk te maken zal ik mij richten op twee representatieve werken van Kierkegaard, namelijk *Vrees en beven* (1843) als pseudoniem geschrift en *Drie opbouwende toespraken* (1843) als religieus geschrift. Aan de hand van deze twee boeken wordt de centrale probleemstelling uitgewerkt: ‘‘Hoe verhouden de pseudonieme, esthetische geschriften zich tot Kierkegaards religieuze geschriften en wat kunnen wij verstaan onder het religieuze bij Kierkegaard?’’

SØREN AABYE KIERKEGAARD

Het is niet zinvol om naar Kierkegaard te kijken zonder enige achtergrond over zijn leven. Deze achtergrondkennis is van belang om zijn werken goed te kunnen interpreteren. Want wie was Søren Kierkegaard, het Deense genie uit de negentiende eeuw? Hij kende een bewogen leven en hij heeft een omvangrijk oeuvre bij elkaar geschreven. Hij woonde in Kopenhagen en heeft gedurende zijn leven vijf reizen gemaakt, vier naar Berlijn en een naar Zweden.³ Zijn vader was Michael Pedersen Kierkegaard, een textielhandelaar, aan wie de *Opbouwende toespraken* zijn opgedragen.⁴ Michael Kierkegaard speelt een grote rol in het leven van zijn zoon. Allereerst omdat hij het met zijn zakelijke successen mogelijk maakte voor Søren Kierkegaard om als schrijver te werken.⁵ Maar er zijn ook meer fundamentele invloeden. Zo was Michael Kierkegaard een diepgelovig man die gebukt ging onder een zwaarwegend schuldgevoel, omdat hij God op jonge leeftijd had vervloekt. Daarom geloofde hij dat God hem zou straffen door al zijn kinderen voor de leeftijd van 34 te laten overlijden.⁶ Dit is inderdaad ook gebeurd bij vijf van zijn zeven kinderen. Alleen Søren Kierkegaard en zijn broer Peter Kierkegaard zijn ouder geworden.⁷ Søren Kierkegaard is getekend door zijn streng christelijke opvoeding.

Een ander belangrijke figuur in het leven van Søren Kierkegaard is Regine Olsen, met wie Søren Kierkegaard kortstondig verloofd is geweest. Het verbreken van deze verloving faciliteerde een volledige toewijding aan zijn schrijversbestaan. Tevens plaatste het hem buiten het normale burgerlijke leven, waar een huwelijk de norm was.⁸ In zijn werk vinden we soms verwijzingen naar Regine Olsen, bijvoorbeeld in het voorwoord van de *Drie opbouwende toespraken*. Hij verwijst daar naar de enkeling, de lezer die Søren Kierkegaard wil bereiken. In eerste instantie dacht hij daarbij aan Regine Olsen.⁹

---

³ Stanford Encyclopedia of Philosophy, Søren Kierkegaard. Beschikbaar:

<http://plato.stanford.edu/entries/kierkegaard/#Life> Laatst bekeken op 12-07-2015

⁴ S.A. Kierkegaard, *Opbouwende toespraken*, Budel: Uitgeverij DAMON, 2011, o.a. p 11, p 63, p 115

⁵ Stanford Encyclopedia of Philosophy, Søren Kierkegaard. Beschikbaar:

<http://plato.stanford.edu/entries/kierkegaard/#Life> Laatst bekeken op 12-07-2015

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

⁹ S.A. Kierkegaard, *Opbouwende toespraken*, nawoord (Pieter Vos), 2011, p. 526

In dit bewogen leven heeft Kierkegaard een indrukwekkend oeuvre bij elkaar geschreven. Zijn oeuvre beslaat zowel filosofische, grotendeels pseudonieme, geschriften als theologische geschriften. Tussen 1834 – 1836 schrijft Kierkegaard bovendien wat krantenartikelen.¹⁰ In 1841 geeft hij zijn enige filosofische geschrift onder zijn eigen naam uit: *Over het begrip ironie*. Vanaf 1843 tot aan 1849 geeft hij pseudonieme filosofische geschriften uit, vaak om en nabij de publicatie van opbouwende toespraken onder zijn eigen naam. Zo wordt *Vrees en Beven* op 16 oktober 1843 uitgegeven onder het pseudoniem Johannes de silentio en verschijnt *Drie opbouwende toespraken* van de hand van Søren Kierkegaard op dezelfde dag.

PSEUDONIEMEN

Kierkegaard maakt in zijn filosofische geschriften veelvuldig gebruik van pseudoniemen. Om de aard van deze werken goed te verstaan is het nodig een kort woord wijden aan het gebruik van pseudoniemen door Kierkegaard in het algemeen en de *persoon* van Johannes de silentio, het pseudoniem waaronder Kierkegaard *Vrees en Beven* heeft gepubliceerd meer in het bijzonder.

Men kan meerdere redenen voor het gebruik van pseudoniemen onderscheiden; Kierkegaard deed het in ieder geval niet om onderdrukking of vervolging te ontduiken. Florin wijst erop dat Kierkegaard bij pseudonieme publicatie het werk altijd aangaf bij de censor en er in rechtstermen ook verantwoordelijkheid voor nam.¹¹ Zijn religieuze geschriften zijn in de meeste gevallen onder zijn eigen naam uitgebracht, zoals bijvoorbeeld alle opbouwende toespraken. *Oefening in Christendom* is een voorbeeld van een uitzondering op de regel. Dat werk verscheen onder het pseudoniem Anti-Climacus.

Florin geeft drie redenen voor het gebruik van pseudoniemen zoals Kierkegaard dat deed.¹²

1. De persoon achter de schrijver kan de lezer afleiden van datgene waar het in de werken van de schrijver om draait. Kierkegaard voert dit zelf ook als reden aan.¹³
2. Een belangrijk filosofisch aspect van Kierkegaard is de existentie van het individu. Een ‘existentiële’ waarheid laat zich niet reduceren tot één verhaal of opinie. De mens moet zijn eigen waarheid vinden. De existentiemededeling kan daarom ook niet direct zijn, geen enkele schrijver kan een volledige waarheid geven, die voor jou als individu relevant is. Het gaat niemand lukken om een systeem te creëren waarin alle waarheid besloten ligt. Misschien lukt dat wel in de wetenschap, maar die waarheden zijn existentieel irrelevant. Want dan weet je een heleboel, maar dan weet je niet wat je moet gaan doen. Kierkegaard creëert dan ook geen systeem, in tegendeel. Met zijn diverse pseudoniemen kan Kierkegaard indirecte mededelingen doen, waar de lezer mogelijk zijn eigen existentiële waarheid kan uithalen.

---

¹⁰ Schematisch overzicht werken van Kierkegaard. Beschikbaar: <http://www.kierkegaard.nl/frames.htm> Laatst bekeken op 12-07-2015

¹¹ F. Florin, *Geloven als Noodweer*, Kampen: Agora, 2002. p. 20

¹² F. Florin, *Geloven als Noodweer* p. 21/22

¹³ Ibid. p. 21 (Kierkegaard, S. *Afsluitend onwetenschappelijk naschrift. Deel 2*)

3. De pseudoniemen stellen Kierkegaard in staat tegengestelde meningen ten tonele te voeren, zonder dat hij zichzelf tegensprekt of persoonlijk betrokken raakt. Zo geeft Johannes de silentio aan het geloof niet te bezitten. Er zit een zeker verschil tussen wat hij prijst en wat hij zelf kan. Kierkegaard is niet te betrappen op dergelijke opmerkingen in de *Drie opbouwende toespraken* die hij op dezelfde dag publiceert als *Vrees en Beven*.

Hoewel Florin een helder overzicht geeft is zijn analyse niet helemaal compleet. Daarom zal ik een aantal van zijn punten nader verdiepen. Zo is het bij punt 1 van Florin belangrijk om te zien dat Kierkegaard gedurende zijn schrijverschap diep gelovig was. Doordat hij pseudoniemen gebruikte kon niemand hem verwijten dat hij een esthetisch schrijver was die pas later in zijn leven het geloof vond. Het geloof was altijd bij hem, en met zijn pseudoniemen kon hij laten zien dat hij ook de esthetische en de ethische existentie begreep. De constante rol van het geloof zal in deel 2 van deze scriptie uitgebreid aan bod komen.

Ook bij punt 2 vergeet Florin Kierkegaards geloof mee te nemen in zijn analyse. Kierkegaard wil inderdaad dat mensen een existentiële waarheid vinden. En ieder mens is vrij om deze waarheid te kiezen, daarom is deze waarheid een subjectieve waarheid. Maar het is niet Kierkegaards insteek om iedereen naar zijn of haar waarheid te leiden. Hij laat juist zien dat een christelijk existentie de enige volmaakte manier van leven is. In het licht van het christendom zijn andere vormen van existentie imperfect. Kierkegaard is dus niet van mening dat er een oneindig aantal correcte waarheden is. Het geloof is de enige waarheid die men moet vinden. De opbouwende geschriften sterken de lezer in zijn of haar keuze voor het geloof.

Nu we weten waarom Kierkegaard in zijn filosofische geschriften gebruik van pseudoniemen maakt kunnen we kijken naar de betekenis van de naam van Johannes de silentio. Zoals er in de Nederlandse vertaling van *Vrees en Beven* ook op wordt gewezen, is silentio zonder hoofdletter.¹⁴ De schrijver van *Vrees en Beven* heet dus Johannes, en deze Johannes schrijft vanuit de stilte. In het voorwoord geeft Johannes de silentio het een en ander over zichzelf weg. ‘Schrijver dezes is bepaald geen filosoof, hij heeft het systeem niet begrepen, of het er wel is, of het al voltooid is. (...) Schrijver dezes is bepaald geen filosoof, hij is, *poetice et eleganter*, een boventalig schrijver.’¹⁵ Impliciet zet Johannes de silentio zich af tegen Hegel en alle andere systematische filosofen, en geeft aan zelf geen filosoof te zijn. Allicht wil hij zich met deze naam afzetten tegen het hele, burgerlijke, intellectuele klimaat van zijn tijd. Een rumoerige, polemische context. Zo waren er bijvoorbeeld aanvaringen met de gevestigde kerk.¹⁶ Maar Johannes de silentio gaat juist niet mee in deze context en hij schrijft niet vanuit die voedingsbodem. Want hij schrijft vanuit de stilte, zijnde een verfijnde dichter.

---

¹⁴ S.A. Kierkegaard, *Vrees en Beven*, Budel: Uitgeverij Damon, 2006. Redactioneel p. 152

¹⁵ S.A. Kierkegaard, *Vrees en Beven*, p. 11

¹⁶ F. Florin, *Geloven als Noodweer*, p. 52

Tevens geeft hij in het voorwoord aan waarom hij schrijft, en of hij verwacht gehoord te worden. ‘Hij schrijft omdat het een luxe voor hem is, die aan plezier en klaarheid wint naarmate minder mensen kopen en lezen wat hij schrijft (...) Hij voorziet dat het zijn lot zal zijn volledig genegeerd te worden,’¹⁷ De denkbeelden van Johannes de silentio zullen verderop in deze scriptie uitvoerig besproken worden.

In de bespreking van *Vrees en Beven* zal ik Johannes de silentio hanteren als de naam van de schrijver. Dit in lijn met de volgende opmerking van Kierkegaard in *Afsluitend Onwetenschappelijk Naschrift deel 2*. ‘Het is daarom mijn wens en mijn verzoek om, mocht iemand er al toe komen een uitspraak uit de boeken te citeren, mij de dienst te bewijzen, de naam van de respectievelijke pseudoniemen te noemen en niet de mijne, dus het zo tussen ons te verdelen, dat de uiting vrouwelijk toekomt aan het pseudoniem en de burgerlijke verantwoordelijkheid aan mij’¹⁸

---

¹⁷ S.A. Kierkegaard, *Vrees en Beven*, p. 11-12

¹⁸ Geciteerd in F. Florin, *Geloven als Noodweer*, p. 20

DEEL 1: VREES EN BEVEN

Johannes de silentio begint met een voorwoord, waarin we ook maatschappijkritiek aantreffen, een thema dat we door het gehele werk steeds expliciet en impliciet zien terugkomen. De silentio beschrijft de uitverkoop van ideeën, die in zijn tijd plaatsvindt; niemand blijft stil staan bij de twijfel, maar iedereen gaat verder.

Bij het woord twijfel denken we in een filosofische context snel aan Descartes. Johannes de silentio gebruikt de allusie op Descartes echter op een sluwe manier, want Kierkegaard kon veel ideeën van Descartes niet onderschrijven. Descartes twijfelde in ieder geval niet aan God, diens bestaan stond voor hem vast. Maar nog belangrijker is dat bij Descartes zijn methode alleen zin had voor hemzelf, waarmee Johannes de silentio Descartes voor zijn eigen kar spant. Tevens geeft Johannes de silentio aan dat de Grieken twijfel zagen als een opdracht voor het leven, en in de tijden daarna was ook geloven een opdracht voor het leven. Tegenwoordig durft iedereen de twijfel en het geloof als startpunt te nemen. ‘Waar die eerbiedwaardige figuren uitkwamen, daar begint in onze tijd iedereen, om verder te gaan.’¹⁹ Dit klinkt prachtig, moedig en voortvarend, maar dit ‘verder gaan’ behelst een onmogelijkheid. Men kan immers niet ‘verder gaan’ dan het geloof, aldus Johannes de silentio. De samenleving van Kopenhagen in 1843 negeert de oude wijsheid van de Grieken en wandelt blijmoedig en naïef op terreinen die ze helemaal niet kan begaan.

STEMMING

In dit deel wordt de lezer letterlijk in de stemming gebracht. Het moment om het gezang van de lezer af te stemmen op het instrumentarium van Johannes de silentio.

Johannes de silentio beschrijft kort een man die gedurende zijn leven in de ban raakte van het verhaal van Abraham. ‘Ten slotte vergat hij al het andere vanwege dit verhaal; zijn ziel had nog maar één wens: Abraham te zien, nog maar één verlangen: getuige van die gebeurtenis geweest te zijn.’²⁰ Hierop volgen vier scenario’s, vier verschillende manieren waarop het verhaal van Abraham en zijn zoon Isaak zich had kunnen ontploegen. Elk van deze vier schetsen wordt gevolgd door een korte beschrijving van de verhouding moeder – kind, als de moeder stopt met het geven van borstvoeding. Centraal staat de rol van Abraham, de rol van de vader. Hoe handelt Abraham bij zijn vreselijke opdracht?

1. In de eerste schets zwijgt Abraham de hele reis. Bijna vier dagen lang spreekt hij geen enkel woord. Hij zegenet Isaak nog, met een milde blik. Toch krijgt Isaak door wat er gaat gebeuren en hij raakt in paniek. Plots valt de milde blik van het gezicht van Abraham. Abraham toont barbaarse wildheid, en schreeuwt dat het geen verzoeking is van God, maar zijn eigen initiatief. Vanuit zijn vaderliefde speelt hij toneel, zodat Isaak zijn geloof niet zal verliezen, en zijn vertrouwen in God zal bewaren. - ‘Als het kind ontwend moet worden maakt de moeder haar borst zwart.’²¹

---

¹⁹ S.A. Kierkegaard, *Vrees en Beven*, p. 11

²⁰ Ibid. p. 13

²¹ Ibid. p. 16

2. Het tweede scenario is gelijk aan het Bijbelse verhaal, maar Abraham kan in het leven daarna geen vreugde meer vinden. Zijn ziel was beschadigd, het was hem teveel. De verzoeking van God kwam in strijd met zijn vaderliefde. En zijn geloof was groot genoeg om Gods verzoek in te willigen, maar niet groot genoeg om daarna als voorheen in de wereld te staan. - 'Als het kind groot geworden is en ontwend moet worden, verbergt de moeder maagdelijk haar boezem.'²²

3. In de derde schets blijft Abraham terugkeren naar de berg om vergeving te vragen aan God. Abraham is intern gespleten, hij begrijpt niet dat het een zonde is dat hij zijn zoon had willen offeren. En hoe zou hij daar vergeving voor kunnen krijgen? Vergeving van God de vader voor Abraham, de vader die zijn zoon wilde opofferen. - 'Als het kind ontwend moet worden is, ook de moeder niet zonder droefheid omdat zij en haar kind steeds meer van elkaar gescheiden worden.'²³

4. Abraham legt zijn zoon klaar om te offeren. Hij heft zijn mes, maar als hij toe wilt slaan is er een kort moment van twijfel. Zijn vaderliefde speelde hem parten en kwam boven zijn wil, om naar Gods woord te luisteren, uit. Juist door deze vaderliefde verliest Isaak zijn geloof. - 'Als het kind ontwend moet worden, heeft de moeder krachtiger voedsel bij de hand, opdat het kind niet zal verhongeren.'²⁴

LOFREDE OP ABRAHAM

Abraham is de centrale figuur in *Vrees en Beven* en Johannes de silentio ontvouwt al zijn literaire slagkracht om Abrahams grootheid te laten zien. Abraham is groter dan allen door zijn geloof. Het geloof van Abraham wordt geprezen. Het is omwille van dit geloof dat Abraham zijn geboorteland verlaat en het is omwille van dit geloof dat Abraham van God de belofte krijgt dat zijn nageslacht talrijker dan de sterren zal zijn. En hij blijft geloven in deze belofte ondanks zijn hoge leeftijd. Als hij dan eindelijk deze zoon krijgt stelt God dat hij deze zoon moet offeren!

Johannes de silentio wijst ons er op dat Abraham in dit alles ook niet twijfelt. Als God vraagt waar Abraham is zegt hij direct: 'Hier ben ik'²⁵. Iets verderop staat er in de Bijbel dat Abraham vroeg opstond om te vertrekken voor zijn tocht, die uiteindelijk pas op de vierde dag tot zijn climax komt. 'Als was het naar een feest, zo haastte hij zich, (...)'²⁶ Het verhaal van Abraham is verbijsterend. Welk mens zou zo standvastig op zo'n verschrikkelijke reis gaan? Wie zou daarbij niet door radeloosheid zijn bevangen? Maar Abrahams geloof is krachtig en sterk.

---

²² S.A. Kierkegaard, *Vrees en Beven*, p. 17

²³ Ibid. p. 18

²⁴ Ibid. p. 19

²⁵ Ibid. p.26

²⁶ Ibid. p. 26

PROBLEMATA

Dit is het belangrijkste deel van het werk, waarin Johannes de silentio ons eerst een stevige inleiding, de ‘Voorlopige ontboezeming’, geeft. Deze inleiding is erg wisselend en poëtisch van stijl, maar we treffen nu meer filosofisch relevante inhoud aan. Er worden concepten en thematieken gesproken die belangrijk zijn voor de rest van het werk. Juist omdat al deze concepten worden besproken is dit deel een belangrijk deel. Hier op volgend worden er drie Problemata behandeld.

Problema I: ‘Bestaat er een teleologische suspensie van het ethische?’

Problema II: ‘Bestaat er een absolute plicht tegenover God?’

Problema III: ‘Kon Abraham het ethisch verantwoorden dat hij zijn voornemen voor Sara, Eliëzer en Isaak verborg?’

VOORLOPIGE ONTBOEZEMING

In dit stuk worden een aantal belangrijke concepten geïntroduceerd, zoals ‘oneindige resignatie’, de ‘tragische held’, ‘geloven krachtens het absurde’, ‘het incommensurabele’ en ‘de paradox’ die het geloof is. Voor nu zal ik de volgorde van het boek aanhouden. Later zal ik, hoe ironisch ook, iets meer systeem aanbrenge in alle begrippen en concepten die Johannes de silentio ons geeft.

Johannes de silentio begint met een verschil tussen de uiterlijke wereld en de wereld van de geest. In deze uiterlijke wereld heerst de wet van de onvolmaaktheid, alles is hier oneerlijk en willekeurig verdeeld. In de wereld van de geest ‘heerst een eeuwige goddelijke orde.’²⁷ Daar moet men werken en zal men niet zomaar iets krijgen. Dit onderscheid heeft Johannes de silentio nodig om uit te leggen dat het denken en de kerk van zijn tijd nu juist deze onvolmaakte willekeur willen invoeren in de geestelijke wereld. Hier is Johannes de silentio het duidelijk niet mee eens. Dit thema blijft in het hele werk terugkomen.

De kerk looft Abraham vanuit een luie stoel en ze gaat helemaal voorbij aan de intense angst die Abraham gevoeld moet hebben, aldus Johannes de silentio. Zo beschrijft Johannes de silentio een spreker die in alle rust een meditatie houdt over Abraham. Deze spreker verbloemt Abrahams angst. Zijn meditatie heeft als resultaat dat een man denkt dezelfde opdracht als Abraham te hebben. De spreker krijgt hier lucht van en schreeuwt de man toe dat hij een ‘afschuwelijk mens’ is.²⁸ De man antwoordt: ‘Maar hier hebt u zondag toch zelf over gepreekt!’²⁹ De kerk staat niet stil bij de verbijstering in het verhaal van Abraham, waardoor ‘(...), het diepste, het meest tragische en komische misverstand vlakbij’ ligt.³⁰

---

²⁷ S.A. Kierkegaard, *Vrees en Beven*, p. 31

²⁸ Ibid. p. 33

²⁹ Ibid. p. 33

³⁰ Ibid. p. 32

Dan vraagt Johannes de silentio zich af waarom de handelingen van Abraham eigenlijk geen moord zou zijn geweest. Dit is volgens hem een ethische interpretatie van de stand van zaken. Religieus gezien, als uitdrukking van geloof, is het offeren. Maar zonder dit geloof was het inderdaad een moord. Volgens Johannes de silentio is er in zijn tijd weinig sprake meer van geloof, maar juist in het geloof kan je een gelijke worden met Abraham. In een moord zal je nooit de gelijke worden van Abraham.

De beproeving viel ook niet zomaar toe aan Abraham: hij was een vrome man, gekenmerkt door vaderliefde. We hoeven volgens Johannes de silentio niet bang te zijn voor imitatiemoordenaars naar aanleiding van het verhaal van Abraham. Want Abraham volgt God en staat buiten het algemene. Als je Abraham wil volgen moet je geloven, niet moorden.³¹

Johannes de silentio geeft zelf ook aan het geloof niet te bezitten. ‘Van nature ben ik een pienter hoofd en dat soort mensen kent altijd grote moeilijkheden om de beweging van het geloof te maken.’³² Ook hij kan, net als al zijn tijdgenoten, de beweging van het geloof niet maken. Gods liefde is van een andere orde dan de werkelijkheid: ‘Gods liefde is voor mij zowel in directe als omgekeerde zin incommensurabel met heel de werkelijkheid.’³³ Volgens Johannes de silentio is het niet voldoende om de oneindige beweging te maken. Dit is Johannes de silentio zelf ook gelukt, en hij vond de resignatie (*actieve* berusting), maar de volgende stap, de stap naar het geloof kan hij niet maken. Dit is Abraham wel gelukt, en Abraham is nu een ridder van het geloof. Abraham geloofde, krachtens het absurde, volledig dat hij Isaak zou offeren; en tegelijkertijd geloofde hij dat Isaak niet geofferd zou worden, dat hij Isaak terug zou krijgen. Op een enkel punt in de tijd geloofde hij twee volstrekt tegenstrijdige gedachten. In deze tweede beweging verwerf je volgens Johannes de silentio weer de eindigheid, maar deze tweede beweging is verre van eenvoudig.

Johannes de silentio vraagt zich af waarom men in zijn tijd verder wil dan het geloof. Want voor hem – zelfs als filosoof en dichter begrijpt hij dit - is geloof de vervulling. Eerst beweeg je naar de oneindigheid, dan beweeg je naar het geloof. In deze beweging naar het geloof win je de eindigheid weer terug. De ridder van het geloof staat dus niet aan gene zijde, maar midden in de eindigheid. De ridder van geloof kent rust in zijn bestaan en staat evenwichtig in de wereld. Deze rust moet niet worden verward met een esthetische rust, waar rust eerder neigt naar niets doen. Het is een rust in zijn handelen, een handelen naar het goede, een handelen gekenmerkt door liefde voor God en de mensen. De ridder van het geloof zal in zijn rust geen nachten malen om te bepalen wat het goede is.

---

³¹ Niet iedereen kan zich vinden in deze geruststelling van Kierkegaard. Cliteur noemt *Vrees en Beven* het gevaarlijkste boek uit de geschiedenis van de wijsbegeerte, omdat het religieus fundamentalisme zou rechtvaardigen. Ook Levinas heeft gewezen op het problematische primaat van het religieuze op het ethische bij Kierkegaard. (S.A. Kierkegaard, *Vrees en Beven*, Nawoord (Karl Verstrynge), p. 136)

³² S.A. Kierkegaard, *Vrees en Beven*, p. 37

³³ Ibid. p. 38

De ridder van het geloof is bekend met het geluk van het oneindige en is bereid om alles op te geven. Maar toch is hij zeer blij met de eindigheid. ‘Hij heeft van alles oneindig geresigneerd, maar krachtens het absurde heeft hij alles weer gegrepen.’³⁴ In hem zal men dus ook niets van het incommensurabele aantreffen. De ridder van het geloof is daarom ook bijna niet te herkennen: hij oogt niet als een ‘held’ of een ‘bijzondere figuur’ die pocht of kan bogen op ‘prestaties’. Hij behoort toe aan de wereld en vertoont geen sporen van het incommensurabele.

Men kan het geloof dus niet bereiken zonder dat men de beweging van de oneindige resignatie heeft gemaakt. De oneindige resignatie is de laatste fase vóór het geloof. Resigneren is een activiteit die geen geloof vereist, het is een filosofische beweging. In het resigneren laat ik alles los en ‘wat ik daarmee win is mijn zelf in mijn eeuwige bewustzijn, (...)’³⁵ In het geloof laat ik echter niets los, maar grijp ik juist iets: de hele tijdelijkheid. ‘Door het geloof deed Abraham geen afstand van Isaak, maar door het geloof verkreeg hij Isaak.’³⁶ Want hij staat niet in het oneindige, maar hij staat naast Isaak in de eindige, tijdelijke, wereld, gericht op het oneindige.

Johannes de silentio wil dat wij verschrikt raken door de paradox van het geloof. Middels de drie Problemata gaat Johannes de silentio de lering uit het verhaal van Abraham naar boven halen. Aan de hand daarvan kunnen wij dan samen met Johannes de silentio inzien dat het geloof een paradox is. ‘Een paradox waarvan geen denken zich meester kan maken, omdat het geloof nu juist daar begint waar het denken ophoudt.’³⁷

HET ETHISCHE EN HET RELIGIEUZE

In Problema I staat de volgende vraag centraal: ‘Bestaat er een teleologische suspensie van het ethische?’ Ofwel: ‘Is het mogelijk met behulp van een (hoger) doel het ethische op te schorten?’³⁸ Johannes de silentio opent met een redentatie die, als ze correct is, Abraham tot een moordenaar maakt en Hegel gelijk geeft. Deze redentatie kent de volgende structuur: het ethische is het algemene en geldt voor iedereen, op elk ogenblik. Het ethische is het doel voor alles buiten zich. De enkeling moet zich niet als enkeling laten gelden, maar moet zich juist uitdrukken in het algemene. Maar volgens Johannes de silentio is dit niet correct. ‘Het geloof is namelijk deze paradox dat de enkeling hoger is dan het algemene’³⁹ In de *voorlopige ontboezeming* kwam de tweeledige beweging nog op deze manier naar voren. Eerst een beweging van oneindige resignatie, daarna krachtens het absurde een sprong naar het geloof. Nu drukt Johannes de silentio deze beweging zo uit: Enkeling → algemene → enkeling. Deze beweging loopt nog wel via het algemene, maar alleen voorbij het algemene is er een absolute verhouding tot het absolute mogelijk. Het absolute vindt men pas als men het geloof heeft gevonden. Een absolute verhouding tot het algemene is niet mogelijk.

---

³⁴ S.A. Kierkegaard, *Vrees en Beven*, p. 45

³⁵ Ibid. p. 53

³⁶ Ibid. p. 54

³⁷ S.A. Kierkegaard, *Vrees en Beven*, p. 58

³⁸ S.A. Kierkegaard, *Vrees en Beven*, Redactioneel p. 157

³⁹ S.A. Kierkegaard, *Vrees en Beven*, p. 60

En krachtens het absurde wordt je dus als enkeling hoger dan het algemene. ‘En toch is het geloof die paradox (...) anders heeft het geloof nooit bestaan, juist omdat het er altijd geweest is, en dan is Abraham verloren.’⁴⁰ Johannes de silentio kan concluderen dat het verhaal van Abraham een voorbeeld is van teleologische suspensie van het ethische. Abraham staat boven het algemene, anders is hij niets anders dan een moordenaar. ‘Hij is als enkeling hoger komen te staan dan het algemene. Dat is de paradox die zich niet laat mediëren.’⁴¹ Als de enkeling de sprong naar het geloof heeft gemaakt, wordt het ethische gesuspendeerd. Het is dus niet zo dat de enkeling zelf het ethische suspendeert, want dit geschiedt bij de gratie Gods. Het geloof suspendeert het ethische. Abraham handelt bijvoorbeeld niet uit zichzelf, maar uit liefde voor God.

Ook in Problema II speelt het ethische een grote rol. De vraag die nu centraal staat is: ‘Bestaat er een absolute plicht tegenover God?’⁴² Net als bij Problema I opent Johannes de silentio met een korte analyse die, als ze correct blijkt, het gelijk van Hegel zou bevestigen. ‘Het ethische is het algemene en in die zin is het weer het goddelijke. Men heeft daarom gelijk als men zegt dat elke plicht in de grond van de zaak een plicht tegenover God is.’⁴³ Maar als het hier bij blijft heb je als mens dus helemaal geen enkele plicht tegenover God. Dit komt omdat als ik bijvoorbeeld de daklozen help, ik in verhouding sta tot die daklozen, en dus niet in een verhouding tot God. Het klopt alleen dat elke plicht eigenlijk een plicht tegenover God is als God synoniem is voor het algemene. Als dit klopt heeft Hegel gelijk. Hegel stelt in zijn filosofie het uiterlijke boven het innerlijke, het ethische boven het geloof. ‘Het geloof daarentegen is de paradox dat de innerlijkheid hoger is dan de uiterlijkheid (...).’ Deze innerlijkheid is van een hele andere orde dan de uiterlijkheid. Juist de ethiek vraagt nu van ons als mens dat we ons uitdrukken in de uiterlijkheid, en de innerlijkheid zoveel mogelijk loslaten.

Maar zoals eerder aangegeven sta je als enkeling boven het algemene. De enkeling heeft een verhouding tot het absolute, en vanuit deze verhouding kan de enkeling vorm geven aan zijn of haar verhouding tot het algemene. In de paradox van het geloof heeft de enkeling dus ook een absolute plicht tegenover God en deze plicht is hoger dan de ethiek. Allicht verwacht de ethiek dan dat ik de daklozen help, maar ik moet Gods ondoorgrondelijke wegen volgen, ook als dat in strijd is met mijn ethische plicht. Deze paradox ligt buiten het algemene en kan daarom niet worden gemedieerd. Ethisch gezien zou Abraham zijn zoon lief moeten hebben, en Abraham zou Isaak zeker niet mogen vermoorden. Deze ethische band is echter relatief als men haar bekijkt vanuit een absolute verhouding tot God. Abraham wordt in deze situatie beproefd, we spreken hier over een beproeving. Deze beproeving heeft twee opvallende kanten die Johannes de silentio het ‘hoogste egoïsme’ en ‘absolute overgave’ noemt.⁴⁴ Aan de ene kant is het menselijke gedrag in de beproeving bijzonder egoïstisch. Abraham doet het op een bepaalde manier ook vooral voor zichzelf. Daar staat tegenover dat het ook een absolute overgave is, want Abraham doet volledig wat God van hem vraagt, zonder daar iets op af te dingen.

---

⁴⁰ S.A. Kierkegaard, *Vrees en Beven*, p. 61

⁴¹ Ibid. p. 71

⁴² Ibid. p. 73

⁴³ Ibid. p. 73

⁴⁴ Ibid. p. 76

Voor Johannes de silentio is het duidelijk dat er een absolute plicht is tegenover God, en dat deze plicht bestaat in de paradox dat ‘de enkeling als deze enkeling hoger is dan het algemene en dat hij als de enkeling in een absolute verhouding tot het absolute staat – of er heeft nooit geloof bestaan, omdat het er altijd al was, en dan ook is Abraham verloren’⁴⁵

In Problema III bespreekt Kierkegaard onder andere de verhouding tussen het religieuze en het ethische, aan de hand van de vraag: ‘Kon Abraham het ethisch verantwoorden dat hij zijn voornemen voor Sara, Eliëzer en Isaak verborg?’⁴⁶ Johannes de silentio opent dit deel met een redenatie die veel gelijkenissen heeft met de redenaties die we bij Problema 1 en 2 aantreffen. Namelijk, ‘Op zich is het ethische het algemene en als het algemene is het weer het openbare’.⁴⁷ De ethiek vraagt van de enkeling om uit de verborgenheid in de openbaarheid te treden, want ‘in zijn onmiddellijke bepaaldheid van zintuigen en ziel is de enkeling de verborgene.’⁴⁸ Maar, zoals we ondertussen als lezer wel voelen aankomen, er bestaat dus wel degelijk een gerechtvaardigde verborgenheid. En die rechtvaardiging ligt dan nogmaals in het feit dat de enkeling juist als enkeling hoger is dan het algemene.

We gaan op zoek naar een antwoord op de centrale vraag van Problema III aan de hand van een andere vraag. Hoe zou men moeten handelen? Moet men zwijgen of moet men spreken? De ethiek zal stellen dat de held moet spreken. Dit spreken kost geen wezenlijke moeite, want met het spreken treedt hij in de openbaarheid en eenieder zal hem begrijpen. Pas als hij er toe besluit te zwijgen is hij als enkeling hoger dan het algemene. De situatie zou lastiger zijn als alleen de held de situatie kan begrijpen, als de boodschap alleen voor hem (begrijpelijk) is. Spreken zou dan niet kunnen, of in ieder geval geen zin hebben, omdat niemand hem zal begrijpen. Zwijgen is dan eerder lijden. ‘Zijn zwijgen zal dan niet berusten op het feit dat hij zich als de enkeling in een absolute verhouding tot het *algemene* wilde stellen, maar dat hij als de enkeling geplaatst was in een absolute verhouding tot het *absolute*.’⁴⁹ In het ethische zwijgen plaatst hij zich dus in een absolute verhouding tot het algemene, in het religieuze zwijgen plaatst hij zich in een absolute verhouding tot het absolute.

Op de laatste pagina geeft Johannes de silentio zijn conclusies. Ironisch genoeg krijgt de tragisch held alle eer en begrijpt men Abraham niet. ‘Maar hij die God liefheeft geeft geen tranen nodig, geen bewondering.’⁵⁰ God vergeet niet.

---

⁴⁵ S.A. Kierkegaard, *Vrees en Beven*, p. 86

⁴⁶ Ibid. p. 87

⁴⁷ Ibid. p. 87

⁴⁸ Ibid..p.87

⁴⁹ Ibid. p. 99

⁵⁰ Ibid. p. 128

DE RIDDER VAN HET GELOOF EN DE TRAGISCHE HELD

Johannes de silentio maakt een scherp onderscheid tussen Abraham als ridder van het geloof en de zogenaamde ‘tragische held’. Johannes de silentio geeft voorbeelden van tragische helden (Brutus, Jafta, Agamemnon) en laat altijd zien hoe ze afwijken van de ridder van het geloof, waar Abraham bij uitstek een voorbeeld van is. De tragische held is altijd goed te begrijpen, Abraham echter niet. Waar Abraham het ethische suspendeert, blijft de tragische held juist binnen het ethische en tracht aan dit ethische een hogere uitdrukking te geven. Een tragische held pleegt bijvoorbeeld een moord, maar redt hiermee een heel volk. Dit gaat voor Abraham niet op. Tevens wint de tragische held in zijn uitdrukking van het algemene zekerheid. Abraham verliest de zekerheid van het algemene juist. Met de tragische held kunnen wij meeleven, Abraham kunnen we niet eens begrijpen.

Daarna vraagt Johannes de silentio zich af hoe deze enkeling, in wie het ethische teleologisch gesuspendeerd is, existeert. Het geeft daarop het volgende antwoord: ‘Hij geloofde. Dat is de paradox waardoor hij op de spits blijft die hij aan niemand anders duidelijk kan maken.’⁵¹ De enkeling kan deze (geloofs)zekerheid verkrijgen in het feit dat hij een enkeling is, die gelooft!

De ridder van het geloof, de enkeling, kan zich in zijn of haar beproeving niet verstaanbaar maken. ‘De enkeling wordt dat (*RPK: ridder van het geloof*) alleen als enkeling.’⁵² Ook hier is het verschil tussen de ridder van het geloof en de tragische held weer belangrijk. De ridder van het geloof krijgt, in bijvoorbeeld het haten van zijn familie, geen hogere uitdrukking van het ethische. Hij doet het bijvoorbeeld niet om met zijn haat zijn familie in leven te houden. En omdat de ridder van het geloof in het algemene is geweest, weet hij ook hoe fijn en comfortabel het algemene is. En dus ook hoe lastig het is om een ridder van het geloof te zijn. De ridder van het geloof is in deze moeilijke opdracht helemaal alleen, in volledige isolatie. Hij heeft er met helemaal niemand contact nodig, hij kan zich niet verstaanbaar maken en hij kan niet geholpen worden. Niemand zal hem begrijpen. Mensen die denken dat ze het samen kunnen doen slaan de plank helemaal mis. De ridder van het geloof zal nooit de drang hebben om een leraar te worden op dit gebied. De tragische held daarentegen vindt wel een hogere uitdrukking van het ethische. Hij redt bijvoorbeeld de levens van zijn familie door zijn familie ethisch gezien te haten. Hij zal daarom altijd steun vinden in het algemene, want iedereen kan hem en zijn motieven begrijpen.

Men kan niet op eigen kracht ridder van het geloof worden, waar de tragische held dit wel kan. De ridder van het geloof maakt de sprong bij gratie Gods. ‘Op eigen kracht kan een mens een tragische held worden, maar geen ridder van geloof’.⁵³ De tragische held zal zich verhouden tot de mensen, de ridder van het geloof zal zich verhouden tot het absolute. Dat de ridder van het geloof de sprong maakt bij gratie Gods wil niet zeggen dat hij hier zelf geen aandeel in heeft. De enkeling maakt de keuze en de enkeling verhoudt zich als individu tot God. Dit zou niet mogelijk zijn als God dit niet zou steunen, maar het blijft een beweging van de enkeling.

---

⁵¹ S.A. Kierkegaard, *Vrees en Beven*, p. 67

⁵² Ibid. p. 77

⁵³ Ibid. p. 72

DE RIDDER VAN HET GELOOF EN HET DEMONISCHE

Het demonische is een veelvoorkomend thema in de werken van Kierkegaard.⁵⁴ Het demonische is de angst voor het goede, het tegenovergestelde van vertrouwen en het geloof.⁵⁵ Johannes de silentio neemt veel ruimte om een voorbeeld van het demonische te geven: de meerman. Er zijn een aantal overeenkomsten tussen de paradox van het geloof en het demonische. Twee regelmatig terugkerende zaken gelden ook voor het demonische; men kan het demonische gebruiken om als enkeling hoger te zijn dan het algemene en men kan als enkeling in een absolute verhouding staan tot het demonische. Toch is er een belangrijk verschil: in tegenstelling tot de ridder van het geloof kan de meerman wel spreken. Als de meerman zou spreken zou hij een tragisch held worden. Zijn zwijgen, en daar gaat het immers in Problema III om, is echter niet te vergelijken met het zwijgen van de ridder van het geloof.

Een ander duidelijk verschil tussen het demonische (in de persoon van de meerman) en de ridder van het geloof (in de persoon van Abraham) vinden we op het terrein van de zonde. De zonde is een hete kool voor de ethiek want ‘Zodra de zonde aan de dag treedt gaat de ethiek te gronde, juist aan het berouw. Want het berouw is de hoogste ethische uitdrukking, maar als zodanig juist de diepste ethische zelftegenspraak.’⁵⁶ Ik vermoed dat Johannes de silentio bedoelt dat berouw de diepste ethische zelftegenspraak is, omdat berouw ook schuld en/of een zondige daad impliceert. Ook zou berouw de ruimte kunnen geven voor de kerk om in te grijpen in je leven en je vanuit jouw persoonlijke berouw regels op te leggen; te moraliseren. En dat terwijl de Bijbel, volgens sommigen, begint met vrijheid en de genade van God; het volgen van de tien geboden doe je dan omdat je God liefhebt, niet omdat je in de hemel wilt komen. Dat is voor moraliserende burgers. Tot zover mijn eigen interpretatie. Johannes de silentio gaat verder met het verschil tussen het demonische en de ridder van het geloof op het terrein van de zonde. Abraham is een enkeling, maar hij ‘(...) is niet door de zonde deze enkeling geworden.’⁵⁷ Abraham is de ridder van het geloof en grijpt krachtens het absurde de hele werkelijkheid. Abraham is niet te begrijpen. Men kan de meerman, na het lezen van het verhaal, wel begrijpen. De meerman bevindt zich in de zonde en alleen in de zonde is hij hoger dan het algemene, dat is de demonische paradox. Hij kan de beweging naar de werkelijkheid niet meer maken, omdat hij al zijn kracht kwijt is aan het hebben van berouw.

Met deze analyse over de ridder van het geloof en het demonische wil ik de behandeling van *Vrees en Beven* afsluiten en verder gaan naar deel 2 waarin ik *Drie opbouwende toespraken* (1843) zal behandelen. We laten Kierkegaards pseudonieme, filosofische auteurs nu los en wenden ons tot zijn religieuze geschriften. Ook de relatie tussen zijn pseudonieme, filosofische geschriften en zijn opbouwende geschriften zal hier aan de orde komen.

---

⁵⁴ S.A. Kierkegaard, *Vrees en Beven*, Redactioneel p. 162

⁵⁵ Ibid. p. 162

⁵⁶ S.A. Kierkegaard, *Vrees en Beven*, p. 105

⁵⁷ Ibid. p. 106

DEEL 2: DRIE OPBOUWENDE TOESPRAKEN

Vrees en Beven verscheen op 16 oktober 1843. Op dezelfde dag publiceerde Kierkegaard onder zijn eigen naam *Drie opbouwende toespraken*. Mocht u twee werken op een dag al veel vinden; hij publiceerde op deze dag in oktober, onder het pseudoniem Constantin Constantius, ook *De herhaling*. *De herhaling* is net als *Vrees en Beven* een pseudoniem, filosofisch geschrift. Met wat ironie kan je zeggen dat *De herhaling* en *Vrees en Beven* in dezelfde categorie vallen en dat *Opbouwende toespraken* een andere categorie vormt. Filosofie versus devotionele literatuur. Straks zal ik uitgebreid in gaan op de verhouding tussen deze twee categorieën, maar eerst gaan we de *Drie opbouwende toespraken* van die belangrijke 16 oktober beschouwen.

Kierkegaard noemt het expliciet toespraken: ‘Ofschoon dit kleine boek (dat ‘toespraken’ genoemd wordt en niet preken, omdat de schrijver geen volmacht tot *preken* heeft, ‘opbouwende toespraken’ en niet toespraken ter opbouw, omdat de spreker allerminst pretendeert *leraar* te zijn) (...)’.⁵⁸ De toespraken hebben echter veel weg van preken. Als de tekst zou worden voorgelezen in een kerk zou men positief of negatief geraakt kunnen zijn door de inhoud, maar geen van allen zou betwisten dat dit een preek is. Toch noemt Kierkegaard het geen preken. Hij is namelijk nooit officieel bevestigd als predikant.⁵⁹ Deze opmerking in het voorwoord kan ook worden gezien in het licht van een bredere kritiek op de kerk. Is het hebben van een officiële volmacht voldoende reden om te kunnen preken? Is het ontbreken van een officiële volmacht een garantie dat jouw toespraken geen preken kunnen zijn? De opbouwende toespraken zijn indringend, zetten aan tot beweging en worden ook gekenmerkt door prachtige woordformaties met literaire kracht. Het is moeilijk te geloven dat alle gevolmachtigde predikanten in het Kopenhagen van 1843 preken schreven die krachtiger waren dan *Opbouwende toespraken* van Kierkegaard. Maar ironisch genoeg hebben juist deze predikanten een officiële machtiging, en Kierkegaard niet.

De uitleg over het woord toespraken was het eerste belangrijke thema in het voorwoord. Het tweede thema slaat op de lezer van de toespraken. Kierkegaard hoopt dat zijn woorden een actieve lezer vinden. De lezer ‘(...) die met zijn geluid tevoorschijn roept wat de stomme letters wel in de mond lijken te hebben, maar niet dan met veel moeite kunnen uitspreken, hortend en stotend, die in zijn stemming de gevangen gedachten bevrijdt die naar bevrijding verlangen – die welwillende mens die ik met vreugde en dankbaarheid *mijn* toevlucht noem, die door het mijne tot het zijne te maken meer voor mij doet dan ik voor hem.’ Die welwillende, actieve lezer is Kierkegaard zo dierbaar dat hij hem ‘zijn toevlucht’ noemt. Het is aan de lezer om de woorden hardop uit te spreken, om zo de betekenisloze letters tot een krachtig geheel op te wekken. Dan pas zullen de opbouwende toespraken de lezer bereiken, als de lezer zichzelf met de gegeven letters toe-spreekt.⁶⁰

---

⁵⁸ S.A. Kierkegaard, *Opbouwende toespraken*, p. 65

⁵⁹ S.A. Kierkegaard, *Opbouwende toespraken*, nawoord (Pieter Vos), p. 523

⁶⁰ Ibid. p. 525

Deze lezer is altijd een enkeling, een categorie die ook een belangrijke rol speelde in *Vrees en Beven*. Zo kon het ethische worden gesuspenseerd omdat de enkeling als enkeling hoger is dan het algemene. Ook in *Opbouwende toespraken* gaat het niet om algemene waarheden. Belangrijk is dat de enkeling, de lezer, de woorden tot leven laat komen en een rol laat spelen in zijn leven. De lezer spreekt zichzelf toe en hij eigent de woorden toe, daar is het Kierkegaard om te doen.⁶¹

Alle toespraken in *Drie opbouwende toespraken* kenmerken zich door literaire slagkracht en uitvoerige uiteenzettingen van een bepaalde Bijbeltekst. De gegeven tekst wordt ontleed en elk aspect wordt uitvoerig besproken. Ik zal eerst een korte schets geven van deze toespraken en de Drie opbouwende toespraken daarna in het algemeen bespreken.

LIEFDE ZAL DE VEELHEID VAN ZONDEN BEDEKKEN⁶²

De eerste twee toespraken zijn lezingen over 1 Petrus 4, 7-12.

‘7 Het einde van alles is nabij. Kom daarom tot bezinning en wees helder van geest, zodat u kunt bidden. 8 Heb elkaar vóór alles innig lief, want liefde bedekt tal van zonden. 9 Wees gastvrij voor elkaar, zonder te klagen. 10 Laat ieder van u de gave die hij van God gekregen heeft, gebruiken om de anderen daarmee te helpen, zoals het goede beheerders van Gods veelsoortige gaven betaamt. 11 Voert u het woord, laat dan Gods woorden doorklinken in wat u zegt. Helpt u anderen, doe dat dan vanuit de kracht die God u geeft. Want zo doet u alles tot eer van God, dankzij Jezus Christus, aan wie alle eer en macht toekomt, voor eeuwig. Amen. 12 Geliefde broeders en zusters, wees niet verbaasd over de vuurproef die u ondergaat; er overkomt u niets uitzonderlijks.’⁶³

Kierkegaard legt de nadruk op vers 8: ‘Heb elkaar vóór alles innig lief, want liefde bedekt tal van zonden’. Of, om de Statenvertaling te gebruiken: ‘Maar vooral hebt vurige liefde tot elkander; want de liefde zal menigte van zonden bedekken.’

Liefde is verweven met vele aspecten van ons leven, we zien liefde overal terug.⁶⁴ Dit is een belangrijk, zo niet het belangrijkste, thema binnen het Christelijke geloof. Ook de heiden is wel bekend met liefde, maar de heiden plaatst wraak op het hoogste podium, aldus Kierkegaard.⁶⁵ De Christen, die de liefde kent, hoeft dit niet; God zal voor hem wraak nemen, maar wel op een onmenselijk milde en barmhartige manier. Deze Christen staat door de liefde blind in de wereld. Voor Kierkegaard is zien namelijk ook voortbrengen.⁶⁶ Dit speelt in de innerlijke wereld een grote rol, in tegenstelling tot de uiterlijke wereld. Als het hart van een mens gevuld is met liefde kan men de zonde niet zien. Het zondige hart zal daarentegen niets meer dan zonde waarnemen. ‘Want de zonde ontdekt de veelheid van zonden, maar de liefde bedekt de veelheid van zonden.’⁶⁷

---

⁶¹ S.A. Kierkegaard, *Opbouwende toespraken*, nawoord, p. 526

⁶² S.A. Kierkegaard, *Opbouwende toespraken*, p. 67

⁶³ De Nieuwe Bijbelvertaling; 1 Petrus 4, 7 – 12

⁶⁴ S.A. Kierkegaard, *Opbouwende toespraken*, p. 67

⁶⁵ Ibid. p. 67

⁶⁶ Ibid. p. 71

⁶⁷ Ibid. p. 80

In de tweede toespraak wordt dit basisidee nader uiteengezet. Zo vraagt Kierkegaard zich af of de liefde misschien een droom is, met het volgende prachtige antwoord: ‘Liefde is geen droom. (...) Want liefde neemt alles. Zij ontnemt eens mens zijn volmaaktheid en biedt hij hier verzet, dan valt de liefde hem hard. Maar zij ontnemt hem ook zijn onvolmaaktheid, zijn zonde, zijn verdriet. Zij ontnemt hem ook zijn kracht, maar ook zijn lijden, (...).’⁶⁸

DE BEKRACHTIGING IN DE INNERLIJKE MENS⁶⁹

De derde toespraak is een lezing over Efeziërs 3, 13 – einde.

‘13 Ik vraag u dan ook de moed niet te verliezen wanneer ik lijd omwille van u, want daaraan kunt u eer ontlenuen. 14 Daarom buig ik mijn knieën voor de Vader, 15 die vader is van elke gemeenschap in de hemelsferen en op aarde. 16 Moge hij vanuit zijn rijke luister uw innerlijke wezen kracht en sterkte schenken door zijn Geest, 17 zodat door uw geloof Christen kan gaan wonen in uw hart, en u geworteld en gegrondvest blijft in de liefde. 18 Dan zult u met alle heiligen de lengte en de breedte, de hoogte en de diepte kunnen begrijpen, 19 ja de liefde van Christus kennen die alle kennis te boven gaat, opdat u zult volstromen met Gods volkomenheid. 20 Aan hem die door de kracht die in ons werkt bij machte is oneindig veel meer te doen dan wij vragen of denken, 21 aan hem komt de eer toe, in de kerk en in Christus Jezus, tot in alle generaties, tot in alle eeuwigheid. Amen.’

Centraal staat de bekrachtiging in de innerlijke mens. Een mens heeft bekommernis in zijn ziel nodig om zijn innerlijke mens te ontdekken.⁷⁰ De mens is in het algemeen bekend met het verklarende, wetenschappelijke weten. Maar de bekommernis verlangt naar een ander, dieper weten.⁷¹ De innerlijke mens is bekommerd over God en over zichzelf en toont zich nooit onverschillig. Want God is geest en uitwendige tekenen zouden bedrog kunnen zijn. Daarom is de innerlijke mens zo belangrijk, want deze is geest en God spreekt in de geest.⁷² In het vervolg van de preek wordt deze bekommernis in de innerlijke mens vanuit één thema voor verschillende mensen besproken: voorspoed.

Zo begrijpt de gelukkige mens niet waar zijn voorspoed vandaan komt.⁷³ In dit denken ontstaan bekommernis en deze bekommernis bekrachtigt de innerlijke mens. Hij hecht dan geen waarde meer aan zijn aardse geluk en is bereid zijn aardse bezittingen achter te laten als God zijn ziel roept. De beproefde mens kent al het uiterlijke geluk, maar kent innerlijke pijn.⁷⁴ Als hij er in deze aanvechting voor kiest in God te berusten en juist bij de aanvechting wil blijven laat hij de bekommernis niet los. Dat zal leiden tot bekrachtiging van de innerlijke mens. Geen enkel mens kan deze bekrachtiging in de innerlijke mens zelf tot stand brengen, want iedere gave komt van God.⁷⁵ Deze bekrachtiging is vaderlijke van God.

---

⁶⁸ S.A. Kierkegaard, *Opbouwende toespraken*, p. 86

⁶⁹ Ibid. p. 91

⁷⁰ Ibid. p. 97

⁷¹ Ibid. p. 98

⁷² Ibid. p. 99

⁷³ Ibid. p. 100

⁷⁴ Ibid. p. 108

⁷⁵ Ibid. p. 109

Abraham is bij uitstek een voorbeeld van bekrachtiging in de innerlijke mens. Zijn innerlijke mens is bekommerd om God. De bekrachtiging van zijn innerlijke mens is het geloof, en met dit geloof doet Abraham ongelofelijk dingen. Al zijn bekrachtiging komt uit het geloof, uit de vaderliefde van God. Abraham verliest in al zijn lijden nooit de moed. Hij blijft de Heer altijd prijzen. De bekrachtiging van zijn innerlijk mens is het fundament van zijn daden. En dat fundament werd versterkt in alle bekommernissen die Abraham moest doorstaan.

HET RELIGIEUZE IN *OPBOUWENDE TOESPRAKEN*

De *opbouwende toespraken* zijn kwetsbare religieuze boodschappen die Kierkegaard geeft aan de wereld, in de hoop dat de toespraken de enkeling bereiken die zich de inhoud eigen maakt. De *Drie opbouwende toespraken* bevatten geen duidelijk levensinstructies, zoals men tegenwoordig wel gewend is van een opbouwende toespraak, ofwel preek. Men zal geen tips of how-to-do instructies vinden in de opbouwende toespraken. Het zijn toespraken die klaar liggen om gevonden te worden en gelezen te worden. In het beste scenario zal de lezer opgebouwd worden door stomme letters die de toespraak bevat. Maar de toespraken zullen de lezer niet voorschrijven hoe hij of zij opgebouwd kan worden.

De toespraken bevatten dus geen voorschriften. Ze zijn het best te karakteriseren als de lofzang van een ridder van het geloof. De toespraken zijn de gedachten van een ridder van het geloof als hij een Bijbeltekst bestudeert. De toespraken laten aan de enkeling zien wat het religieuze alternatief is voor zijn esthetische of ethische leven.⁷⁶ Deze enkeling kan in de opbouwende toespraken aanleiding vinden om zich te bekommeren om zijn verhouding tot God. De enkeling kan worden opgebouwd. De toespraken zijn meer dan toespraken. Ze zijn een toespraak als niemand ze zal lezen, als niemand er door geraakt wordt. Maar zodra ze hun weg naar een geschikte lezer vinden krijgen ze een extra dimensie, een nieuwe diepgang. Pas dan komen de opbouwende toespraken tot hun recht. Ondanks het ontbreken van voorschriften of regels bevatten de toespraken dus wel een hele actieve dimensie. Een dimensie die alleen tot recht komt in de lezer. De woorden zijn naar een Bijbelse gelijkenis als een mosterdzaadje. Als de opbouwende geschriften worden geplant in de lezer kunnen ze van iets kleins uitgroeien tot iets groots.

De opbouwende geschriften zijn uitgesproken religieus. Het zijn de woorden en gedachten van de ridder van het geloof. Bijbelteksten worden van verschillende invalshoeken bestudeerd opdat de lezer ontdekt hoe hij zelf de teksten kan interpreteren, hoe de Bijbeltekst waarheid is *voor hem*. Maar de opbouwende geschriften hebben ook een brede inzet. Ze zijn niet gekoppeld aan een bepaalde kerk. De opbouwende geschriften geven ons een religieus perspectief, wat voor Kierkegaard nadrukkelijk verschilt van het kerkelijke perspectief. Echter identificeert Kierkegaard de opbouwende geschriften van voor 1847 onder het pseudoniem Johannes Climacus als toespraken die behoren tot de immanente religiositeit A, die wezenlijk verschilt van de paradoxale religiositeit B, ofwel het werkelijke christendom.⁷⁷

---

⁷⁶ S.A. Kierkegaard, *Opbouwende toespraken*, nawoord (Pieter Vos), p. 508

⁷⁷ Ibid. p. 531

Het lijkt erop dat Kierkegaard vond dat de opbouwende geschriften een geheel vormden en dat hij daarom ook toestond dat zijn uitgever een groot aantal bundelde in één band.⁷⁸ Sommige toespraken hebben ook een inhoudelijke band met elkaar, waar bijvoorbeeld een onderwerp in een volgende toespraak nader wordt toegelicht. Opvallend is dat Kierkegaard eerst twee toespraken in een bundel samenvoegde en dat daarna op liet lopen tot drie en vier, om in de volgende bundel weer twee toespraken te publiceren. Mogelijk suggereert hij daarmee dat de opbouwende geschriften en het opbouwen van je innerlijke mens geen eindpunt kennen.⁷⁹

---

⁷⁸ S.A. Kierkegaard, *Opbouwende toespraken*, nawoord (Pieter Vos), p. 517

⁷⁹ *Ibid.* p 518

DE RELATIE TUSSEN DE OPBOUWENDE EN DE FILOSOFISCHE WERKEN

We hebben in deze scriptie twee verschillende werken geanalyseerd. *Vrees en Beven* was een pseudoniem, filosofisch geschrift. *Drie opbouwende toespraken* was een uitgesproken religieus werk onder zijn eigen naam. In *Vrees en Beven* hebben we kennis gemaakt met de ridder van het geloof en hebben we gezien dat het religieuze van een andere orde is dan het ethische. Aan de hand van het Bijbelse verhaal over Abraham zijn we geconfronteerd met de paradox van het geloof. En ondanks dat ook *Vrees en Beven* een meer dan duidelijke religieuze affiniteit heeft, neem bijvoorbeeld de ‘Lofrede op Abraham’, geeft de pseudonieme auteur aan het geloof niet te bezitten. Het is immers een filosofisch, esthetisch geschrift dat ter ondersteuning van de religieuze geschriften dient.

In *Opbouwende toespraken* is de auteur wel gelovig. Het zijn de geschriften van een ridder van het geloof. Kierkegaard geeft zelf in een mooie metafoor te kennen dat zijn pseudoniemen geschriften zijn geschreven met de linkerhand en dat de opbouwende geschriften zijn geschreven met de rechterhand.⁸⁰ Dat zou wijzen op een relatie tussen beide geschriften. Ze ontspringen immers vanuit de zelfde auteur, maar kennen beide een eigen inhoud, stijl en methode.⁸¹ Kierkegaard bestempelt de opbouwende geschriften als ‘direct’, afgezet tegen de ‘indirecte’ pseudonieme, filosofische geschriften. Want het religieuze komt in de pseudonieme, filosofische geschriften slechts indirect aan de orde. Juist de opbouwende geschriften brengen het religieuze direct ter sprake.⁸² Er moet hierbij niet worden vergeten dat de opbouwende geschriften ook een indirect karakter hebben: de toespraken moeten worden toe-geëigend. Ze zijn direct religieus, maar ze bevatten ook een existentiële mededeling die altijd indirect is.⁸³ Het lijkt ook geen toeval te zijn dat de publicatie van beide soorten geschriften altijd zo nauw samenliep. Tussen 1843 en 1845 zijn er zowel thematische overeenkomsten als inhoudelijk samenhang tussen beide soorten geschriften.⁸⁴ Zo kenmerken *Vrees en Beven* en *Drie opbouwende toespraken* zich beide door een focus op de enkeling.

De opbouwende geschriften zijn meer dan een interessante maar onbetekenende toevoeging op de pseudonieme, filosofische geschriften.⁸⁵ Ook vandaag de dag kunnen ze mensen inspireren. De lezer met een vruchtbare bodem zal zich gesterkt en opgebouwd voelen in een worsteling met *Opbouwende toespraken*. Ze hebben hun kracht niet verloren. Tegelijkertijd bieden ze een nieuwe laag aan de pseudonieme, filosofische geschriften. Deze geven in bijvoorbeeld *Vrees en Beven* te kennen dat er buiten het esthetische en het ethische nog een ander niveau is, het religieuze. Maar dit nieuwe niveau wordt niet uitgewerkt omdat het pseudoniem te kennen geeft het geloof niet te bezitten. Wat het religieuze dan wel is kan men in de opbouwende geschriften vinden.⁸⁶

---

⁸⁰ S.A. Kierkegaard, *Opbouwende toespraken*, nawoord (Pieter Vos), p. 511

⁸¹ Ibid. p. 511

⁸² Ibid. p. 528

⁸³ Ibid. p. 529

⁸⁴ Ibid. p. 508

⁸⁵ Ibid. p. 507

⁸⁶ Ibid. p. 509

SLOT: HET RELIGIEUZE BIJ SØREN KIERKEGAARD

In *Vrees en Beven* hebben we kennis gemaakt met een aantal cruciale concepten zoals ‘geloven krachtens het absurde’ de ‘ridder van het geloof’, ‘oneindige resignatie’ en ‘de paradox’ die het geloof is. Eerst laat je alles los in een filosofische beweging, de oneindig resignatie. En vanuit daar kan je, bij Gods gratie, de sprong naar het geloof maken en de hele tijdelijkheid weer winnen. De enige manier om de tijdelijkheid te winnen is door de eeuwigheid te winnen, want alleen zo win je de tijdelijkheid. Dan sta je als enkeling in een verhouding tot het absolute. Dit geloof gaat voorbij aan elk kennen, aan elk weten. Geloven leunt niet op feiten, er zijn geen argumenten voor God. Het denken kan niet opstijgen naar het niveau van God. De enkeling staat in de sprong van het geloof als enkeling boven het ethische, ofwel het algemene.

De concrete invulling van het geloof komt in *Vrees en Beven* nog niet aan bod. Daarvoor moeten we ons wenden tot de *Opbouwende toespraken*. Ook daar zal de lezer geen voorschriften of instructies hoe te geloven aantreffen, maar de actieve lezer zal zich wel opgebouwd en geraakt voelen. En op die indirecte manier kunnen de toespraken waarheden voor hem worden en zal hij zich gesterkt voelen in zijn geloof. *Opbouwende toespraken* vult de pseudonieme, filosofische geschriften in de sterkste zin van het woord aan. Om de pseudonieme, filosofische werken goed te begrijpen moet je *Opbouwende toespraken* ook bestuderen. Die relatie is niet wederkerig, *Opbouwende toespraken* zijn als losstaand werk de crux van Kierkegaards werkzaamheden als een religieus schrijver.

Het religieuze is bij Kierkegaard strikt persoonlijk. Het is een waarheid die niet gecommuniceerd kan worden. Het is een waarheid die duidt op een (strikt persoonlijke) manier van leven, het is geen weten.⁸⁷ De enkeling kijkt God figuurlijk gesproken recht in de ogen aan, die band wordt niet gemedieerd door andere instanties, zoals de ethiek. Die band staat helemaal strak, want de paradox van het geloof blijft een paradox. Het is een subjectief denken, van de enkeling die zich verhoudt tot God. Het is een absolute verhouding. Maar hij die de sprong van het geloof heeft gemaakt staat midden in de wereld. Aan hem is uiterlijk niets Goddelijks waar te nemen.

---

⁸⁷ S.A. Kierkegaard, *Oefening in Christendom*, nawoord (Pieter Vos), p. 292

BIBLIOGRAFIE

De nieuwe bijbel vertaling, Heerenveen: Uitgeverij NBG, 2004

Florin, F., *Geloven als Noodweer*, Kampen: Agora, 2002

Kierkegaard S.A., *Leren van de lelie en de vogel*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn *Motief*, 2010

Kierkegaard, S.A., *Oefening in Christendom*, Budel: Uitgeverij Damon, 2011

Kierkegaard, S.A., *Opbouwende toespraken*, Budel: Uitgeverij Damon, 2011

Kierkegaard, S.A., *Vrees en Beven*, Budel: Uitgeverij Damon, 2006

Schematisch overzicht werken van Kierkegaard. Beschikbaar:
<http://www.kierkegaard.nl/frames.html> Laatst bekeken op 12-07-2015

Stanford Encyclopedia of Philosophy, Søren Kierkegaard. Beschikbaar:
<http://plato.stanford.edu/entries/kierkegaard/#Life> Laatst bekeken op 12-07-2015

Wijnen, W. (2014). Kosten van verkeersongevallen in internationaal perspectief. *Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Verkeersveiligheid SWOV*.

Witzoreck, K. (2007). EERSTE KIERKEGAARDLEZING. Beschikbaar:
[http://www.sorenkierkegaard.nl/artikelen/Nederlands/42.%20Witzoreck Kierkegaard eerste lezing.pdf](http://www.sorenkierkegaard.nl/artikelen/Nederlands/42.%20Witzoreck%20Kierkegaard%20eerste%20lezing.pdf). Laatst bekeken: 30-06-2015.